

MORALITATEA CA DOMENIU DISTINCT AL CUNOAȘTERII SOCIALE
ȘI DEZVOLTĂRII UMANE
MORALITY AS A DISTINCT DOMAIN OF SOCIAL KNOWLEDGE
AND HUMAN DEVELOPMENT

Cristinel SOCIU

drd., UST, pr. prof. gr. I., Liceul Teologic Romano-Catolic „Sf. Francisc de Assisi”
din Roman (România)

CZU: 17.02:159.922

Cuvinte-cheie: dezvoltare morală; educație morală; dezvoltare religioasă și spirituală

Rezumat

Dezvoltarea morală de-a lungul vieții este un domeniu fascinant de cercetare. Primul studiu sistematic al concepțiilor pe care copiii le au despre jocuri, reguli, pedepsă, dreptate și corectitudine a fost realizat de către J. Piaget. L. Kohlberg este foarte cunoscut mai ales pentru teoria sa despre stadiile dezvoltării morale, pe care a popularizat-o prin mai multe studii empirice efectuate în cadrul Centrului pentru Educație Morală al Universității Harvard. În decursul ultimelor cinci decenii, s-au acumulat numeroase cercetări despre dezvoltarea morală. Scopul acestei lucrări este de a trece în revistă principalele concepte și teorii încorporate în literatura din domeniul dezvoltării morale.

Keywords: moral development; moral education; religious and spiritual development

Abstract

Moral development through life span is a fascinating field of research. The first systematic study of children's conceptions about games, rules, punishment, justice, and fairness was conducted by J. Piaget. L. Kohlberg is particularly well-known for his theory of stages of moral development which he popularized through several empirical studies conducted at Harvard's Center for Moral Education. During the past five decades much more research on moral development has been accumulated. The purpose of this paper is to briefly review the major concepts and theories embodied in the literature of moral development.

Morală socială și individuală

În literatura axată pe problematica moralei, unii autori operează distincția între *morală socială* și *moralitatea individuală* [9]. Prima dimensiune reunește toate faptele de viață și conduitele care sunt

regulate de anumite principii și norme conceptualizate de către filosofi (axiologi, eticieni), sociologi sau teologi. Morala socială este specifică unei comunități sau societăți anume. Ea reglează interacțiunile dintre indivizi și este definită prin înțe-

legerea asupra felului în care oamenii ar trebui să se poarte unii cu alții [8]. Moralitatea individuală presupune cunoașterea de către fiecare individ a moralei sociale și încorporarea acesteia în conduitele și în structura personalității. Integrarea conceptelor, valorilor și a normelor morale în structura personalității poate fi comparată cu mecanismele de asimilare și acomodare, pe care J. Piaget le-a conceptualizat în dinamica dezvoltării timpurii a gândirii.

Un alt sens al moralității individuale implică *capacitatea unei persoane de a diferenția binele de rău și de a-și organiza propria conduită în funcție de această dihotomie*. Este vorba despre adoptarea de decizii în diverse circumstanțe de viață și asumarea responsabilității pentru propriile fapte și acțiuni. Pentru axiologi și psihologi, cele mai importante chestiuni ale moralei privesc [9]:

a) modul în care individul uman își dezvoltă pe parcursul vieții propriile standarde interiorizate despre ceea ce înseamnă bine și rău;

b) modul în care ajunge să fie capabil de judecăți morale;

c) modul în care își formează deprinderile de autocontrol al conduitei, care sunt necesare pentru satisfacerea trebuințelor, dorințelor, aspirațiilor și a intereselor personale în acord cu standardele morale.

Formarea morală a individului uman reprezintă una dintre sarcinile cheie ale educației. Dezideratele fundamentale ale educației morale implică formarea conștiinței și a conduitei morale [3].

Sfera dezvoltării și a educației morale de-a lungul vieții. În sens general, *judicata morală* este definită ca procesul prin care un individ evaluează și decide ce

este corect sau nu din punct de vedere moral [1]. Denumită alternativ prin termenul *raționament moral*, judecata morală delimitază, în primul rând, o judecată de valoare care contribuie la determinarea scopurilor acțiunilor unei persoane în temeiul valorilor morale, la care se adaugă evaluarea calității propriilor atitudini și comportamente și a comportamentelor altora prin prisma unor criterii, norme, principii și aspirații morale. Integrându-se în sistemul constructelor personale, judecățile morale pot fi conceptualizate și în calitate de criterii evaluative dobândite prin educație și experiențe de viață, în contextul procesului socializării. Ele sunt puternic contaminate de motivațiile, emoțiile, valorile și convingerile care fac parte din sfera conștiinței morale a unei persoane. La rândul lor, impactează puternic atitudinile și comportamentele morale.

J. Piaget, L. Kohlberg și C. Gilligan sunt autori de referință în literatura care se preocupă de dezvoltarea morală de-a lungul vieții. Contribuțiile de ordin conceptual ale acestora constau, în primul rând, în efortul de a descrie și a argumenta dezvoltarea morală în termeni de *stadii calitative*. J. Piaget [6] a arătat că există o similaritate între procesul dezvoltării cognitive a copiilor și cel al evoluției în domeniul moral. Conform lui Piaget, moralitatea copiilor se dezvoltă progresiv, parcurgând trei stadii:

a) *stadiul premoral* (corespunzător stadiului preoperațional al dezvoltării gândirii);

b) *stadiul moralității heteronome sau egocentrice* (4-7 ani) caracterizat prin judecăți simplificate și rigide (normele și regulile de conduită sunt percepute de către copii ca fiind proprietăți ale lumii încon-

jurătoare, care nu pot fi controlate de către oameni și nu pot fi schimbate); această etapă a dezvoltării moralității corespunde stadiului operațiilor concrete;

c) *stadiul moralității autonome* (7-12/13 ani) caracterizat prin sporirea flexibilității judecăților morale (mai este denumit și stadiul relativismului moral); deoarece se află în stadiul operațiilor formale ale gândirii, copiii înțeleg că normele și regulile de conduită sunt convenții sociale stabilite prin consens mutual și că acestea pot fi negociate și schimbate; de aceea, copiii încep să se chestioneze mai atent cu privire la intențiile care au stat în spatele acțiunilor persoanelor despre care se consideră că au încălcat principiile și normele morale.

L. Kohlberg a continuat munca de pionerat a lui Piaget, extinzând (printr-o viziune de factură constructivist-interacționistă) descrierea dezvoltării domeniului moralității până la vârsta adultă. Fiind unul dintre cei mai eminenti psihologi americani ai secolului al XX-lea, Kohlberg este considerat întemeietorul unui nou câmp de cercetare în domeniul psihologiei, și anume dezvoltarea morală. Kohlberg L. [16] a descris șase stadii ale dezvoltării raționamentelor morale, care au fost organizate pe trei niveluri:

a) *moralitatea preconvențională* (4-10/11 ani) care include stadiul ascultării și al supunerii față de autoritatea adulților, respectiv stadiul hedonismului instrumental naiv;

b) *moralitatea convențională* (11-15/16 ani) care presupune parcurgerea a încă două stadii, și anume cel al bunelor relații (stadiul „copilului bun”), respectiv stadiul ordinii și al datoriei;

c) *moralitatea postconvențională* (16

ani până la vârsta adultă) – care implică stadiul drepturilor individuale și al contractului social (moralitatea contractuală) și stadiul principiilor individuale de conduită (moralitatea bazată pe etica universală).

d) orientarea către ordinea socială și respectarea legilor;

e) moralitatea contractuală bazată pe drepturi și obligații;

f) moralitatea principiilor individuale de conduită.

Potrivit lui Kohlberg, moralitatea contractuală bazată pe drepturi și obligații, respectiv moralitatea principiilor individuale de conduită sunt stadii ale dezvoltării morale mai rar întâlnite în populația de adolescenți și în rândul adulților. Majoritatea adolescenților și o mare parte dintre adulți ajung până cel mult la al patrulea stadiu.

Toate structurile operatorii pe care Kohlberg le-a descris pentru domeniul dezvoltării morale combină, într-o proporție unică, scheme cognitive, afective și comportamentale [16].

Progresul în dezvoltarea morală a unui copil sau adolescent este dependent de vârstă, experiența de viață, nivelul inteligenței generale, calitatea relațiilor socio-afective, calitatea suportului pe care copiii și adolescenții îl primesc prin interacțiunile sociale, precum și de particularitățile profilului moral al grupurilor sociale de referință reprezentate de familie, colectiv școlar și prieteni [1, 11].

C. Gilligan [13] a propus o fascinantă stadializare a dezvoltării morale a femeilor, pornind de la critica abordării lui Kohlberg care s-a bazat foarte mult pe valori morale tipic masculine, neluând în calcul preocupările și perspectivele morale pe

care le au femeile. El a descris trei stadii ale dezvoltării moralității în rândul femeilor: a) *orientarea spre propria supraviețuire* (care presupune argumente morale de natură practică); b) *bunătatea ca sacrificiu de sine* (etapă în care femeile sunt predispuse să-și sacrifice propriile lor dorințe și interese în favoarea satisfacerii trebuințelor altora); c) *moralitatea non-violenței* (femeile stabilesc o „egalitate morală” între ele însele și alții).

Pentru a explica modul în care indivizii umani gestionează situațiile cu încărcătură morală, alți autori [16-19] utilizează conceptul mai larg referitor la *competența morală*. Potrivit lui G. Lind [17], competența morală implică un set de abilități care sunt utilizate în rezolvarea problemelor de viață și a conflictelor (atât intrapsihice, cât și interpersonale) pe baza principiilor morale, prin deliberare și discuții constructive, în loc să fie utilizată violența, înșelăciunea sau supunerea necondiționată în fața puterii altor persoane. Dintr-o astfel de perspectivă, moralitatea desemnează competența de a emite judecăți morale și a adopta decizii responsabile, precum și abilitatea de a acționa în acord cu principiile și valorile morale globale [16]. H. K. Ma [19] definește competența morală prin înclinația emoțională a unei persoane de a se comporta într-o manieră altruistă față de alții, la care se adaugă abilitatea de a judeca chestiunile și dimensiunile morale într-un mod logic și consistent, ceea ce indică un nivel avansat al creșterii și dezvoltării individuale. Competența morală este reflectată în atitudinile și comportamentele pe care o persoană le manifestă în diverse situații de viață și poate fi evaluată prin observare sistematică. *Promovarea competenței morale* prin curriculum-ul

educațional adresat adolescenților înseamnă susținerea eforturilor orientate către dezvoltarea judecăților individuale cu privire la dreptate și echitate, respectiv învățarea comportamentelor altruiste.

Unii autori au argumentat în mod convingător *semnificația și valoarea normativă a conștiinței umane* [28]. Este vorba despre conceptul referitor la *conștiința morală* care a fost semnificată atât ca facultatea mintală cu ajutorul căreia individul uman receptează, analizează și organizează, direct sau indirect, informațiile care provin din realitatea morală exterioară, cât și ca facultatea cu ajutorul căreia sunt elaborate evaluările și raționamentele morale. Acestea din urmă sunt mediate de credințele și atitudinile pe care indivizii umani le au față de problemele de natură morală.

Conștiința morală îndeamnă o persoană să acționeze într-un mod adecvat în diverse circumstanțe de viață, astfel încât să facă bine celor din jur și să evite răul. Este vorba despre *sentimentul datoriei morale*. Această dimensiune definițională se referă, așadar, la conștiința morală văzută ca motivația de a acționa în acord cu sistemul de credințe, principiile, valorile și normele moralității, pe care deja le deținem [12, 21]. Caracterul subiectiv al conștiinței morale implică faptul ca forțele care ne motivează conduita în diverse situații de viață să fie în întregime situate în forul nostru interior, fără a fi condiționate de vreo autoritate externă [12].

Din punctul de vedere al funcțiilor epistemice, conștiința morală implică și orientarea individului către a reflecta în legătură cu el însuși (ca persoană morală) și cu propria sa conduită morală [27]. Cu alte cuvinte, conștiința morală servește funcții-

ilor de autocunoaștere și autoevaluare în domeniul moralității. Ea este legată de asumarea anumitor angajamente de ordin moral și de integritatea morală reflectată în conduita de zi cu zi a unui individ.

Conduita morală necesită atât *cunoașterea a ceea ce este corect sau greșit* (principii, norme și reguli morale), cât și *puterea de a alege corect*, chiar și atunci când este vorba de a prezerva starea de bine personală [26]. Adesea, alegerile pe care o persoană trebuie să le facă sunt dificile. Prin modul în care persoana se raportează la principiile, standardele și regulile morale explicite sau implicite și prin acțiunile pe care le întreprinde în contextul relațiilor sociale, o persoană poate fi considerată ca fiind morală sau imorală.

Importanța pe care *educația morală* o are pentru formarea personalității umane este larg recunoscută [5, 24, 26]. Specificul educației morale este determinat, pe de o parte, de particularitățile moralei ca fenomen social care îi conferă conținuturile, iar pe de altă parte, de condițiile psihosociale. Formarea și dezvoltarea conștiinței și a conduitei morale, precum și structurarea profilului moral al personalității copiilor și a adolescenților delimitează componentele formative ale educației morale bine definită. Esența educației morale constă în crearea unui cadru adecvat interiorizării componentelor moralei sociale în structura personalității copilului, precum și în conturarea și stabilizarea profilului moral în concordanță cu imperativele societății [5]. Educația în domeniul moral trebuie să se axeze pe trei dimensiuni care sunt strâns legate între ele, și anume [26]:

a) *gândirea morală* (ansamblul cunoștințelor pe care o persoană le deține în domeniul moral, la care se adaugă capaci-

tatea de a emite autonom judecăți morale în baza dihotomiei dintre bine și rău, corect și incorect);

b) *sentimentele morale* (ansamblul percepțiilor și al emoțiilor morale pozitive);

c) *acțiunile și comportamentele morale* (care implică capacitatea de a face alegeri în baza argumentelor și a judecăților morale).

Alți autori includ printre *sarcinile formative ale educației morale* [7]:

a) achiziționarea reprezentărilor și a conceptelor de natură morală;

b) dezvoltarea capacității copiilor și a adolescenților de a judeca din punct de vedere moral propriile lor acțiuni și comportamente, precum și pe ale altora;

c) formarea conștiinței și a conduitei morale care trebuie să fie adecvată diverselor situații de viață;

d) formarea trăsăturilor de caracter pozitive (de exemplu: empatia, patriotismul, umanismul etc.);

e) dezvoltarea capacității de a exprima o atitudine critică față de diverse probleme de natură morală, inclusiv o atitudine autocritică.

Relația dintre dezvoltarea morală și dezvoltarea spiritual-religioasă. Relația dintre dezvoltarea morală și dezvoltarea spiritual-religioasă. Dezvoltarea morală de-a lungul vieții nu poate fi analizată fără a lua în calcul *dimensiunea spiritual-religioasă*. M. Eliade arăta că esența devenirii ființei umane constă în a fi religioși, iar lumea capătă sens prin intermediul sacralității [4]. C. G. Jung [14] a argumentat faptul că, din punct de vedere ontologic, Dumnezeu și relația cu divinitatea reprezintă cele mai prețioase valori ale sufletului ființei umane.

Filosofii au examinat teza potrivit că-

reia ființa umană are o natură duală care combină o dimensiune materială (temporală și limitată) cu o dimensiune spirituală (atemporală și infinită). Este vorba despre dihotomia dintre trupul fizic și suflet, pe care Dumnezeu le-a creat simultan, pentru a-l face pe om asemănător Creatorului. Trebuința pentru viață religioasă și spiritualitate este intrinsecă ființei umane. Dimensiunea spiritual-religioasă ridică ființa umană în vârful existenței sale și al experiențelor pe care le poate trăi. Religia și religiozitatea conferă semnificație, sens și direcție existenței, precum și relief și pregnanță tuturor întreprinderilor pe care indivizii umani le realizează [2]. Valorile etern-umane referitoare la bine, sacru, adevăr și frumos reprezintă coordonate fundamentale ale dimensiunii axiologice a personalității umane [3]. O persoană care este cultivată din punct de vedere religios și spiritual înțelege care sunt semnificațiile proprii sale existențe și atinge un sens profund al vieții prin credința în Dumnezeu, iubirea de sine și de semenii, precum și prin asumarea responsabilității față de propriile dorințe și aspirații și față de ceilalți.

Spiritualitatea este un construct global care se referă la acea dimensiune a experienței umane ce implică investiția activă și continuă în valori și practici transcendente. F. Walsh [29] a oferit o definiție simplă și, totuși, profundă a spiritualității pe care a conceptualizat-o ca dimensiunea care interconectează tot ceea ce există. Această dimensiune a existenței umane ajută la dezvoltarea încrederii în sine, a plenitudinii, a armoniei și a relației cu ceilalți – o unitate autentică între viață, natură și univers. Spiritualitatea unei persoane implică credința acesteia într-o entitate supremă, un spirit divin în toate lu-

crurile vii sau o condiție eternă spre care ființa umană aspiră. Spiritualitatea solicită o expansiune atât a conștiinței individuale (inclusiv a celei de natură morală), cât și a responsabilității pentru și dincolo de sine, de la problemele locale la cele globale. Acțiunile realizate în beneficiul celorlalți cristalizează latura spirituală a unei persoane [29].

Indivizii experimentează dimensiunea spirituală într-o strânsă relație cu cea religioasă, care implică afilierea la o comunitate religioasă. La nivel individual, *religiozitatea* se exprimă prin sentimentele și ideile subiective, respectiv prin comportamentele asociate căutării sacralului în viața personală. Din această perspectivă, religiozitatea implică trei componente interconectate, și anume [22]:

a) ceea ce crede o persoană despre prezența sacralului în viața sa sau despre divinitate (componenta referitoare la cogniții și credințe religioase);

b) ceea ce inițiază și face persoana, pentru a experimenta sacralul în propria sa existență (componenta referitoare la comportamente);

c) modul în care persoana experimentează subiectiv legătura cu sacralul și divinitatea (componenta emoțională).

Ținând cont de aceste delimitări, religiozitatea poate fi înțeleasă ca un ansamblu de percepții, idei, manifestări emoționale, orientări valorice și comportamente referitoare la importanța pe care divinitatea o are pentru parcursul existenței individuale. Diferențele individuale în domeniul religiozității reflectă, în parte, și dispozițiile stabile ale personalității, care sunt condensate în trăsături [20, 25].

Dintr-o perspectivă religioasă tradițională, moralitatea este esența ființei umane,

așa cum a fost aceasta creată de către Dumnezeu. Ontologia afirmă că indivizii umani ajung să facă bine celorlalți și să acționeze în acord cu principiile și valorile morale, deoarece învață legile naturale ale moralei, care sunt condensate într-un cod intern în funcție de care oamenii își conduc viețile [26].

Dezvoltarea morală a copiilor poate fi realizată și prin intermediul educației religioase, al cărei scop trebuie să fie internalizarea valorilor universale (de exemplu: bunătatea, onestitatea, altruismul, dragostea pentru adevăr, empatia, orientarea prosocială, toleranța sau dorința de a ierta) promovate de Creștinism. În viziunea constructivistă pe care Kohlberg a avut-o despre moralitate, *bunătatea* reprezintă una dintre trăsăturile esențiale ale personalității umane. Aceasta se dezvoltă în lăuntrul sufletului individului uman și nu poate fi impusă din afară, așa cum sugerează corifeii modelului educației tradiționale. Abordările moderne ale educației morale, religioase și spirituale, care se bazează pe alegeri individuale conștiente și pe responsabilitate (mai puțin pe frica de pedeapsa lui Dumnezeu), pot crea cadrul necesar creșterii morale autentice a individului uman. Pentru a deveni o persoană bună, copilul trebuie să beneficieze de anumite condiții sociale și educative, care vor genera sentimente morale pozitive și o motivație morală puternică. Aceste două componente psihologice reprezintă forța dinamică care conduce la manifestarea atitudinilor și a comportamentelor orientate către moralitate [16]. Percepțiile și sentimentele pe care copiii le au despre bunătate au la bază propria lor gândire despre propriile lor experiențe de viață și despre experiențele pe care le observă în jurul lor, prin interacțiunile sociale specifi-

ce fiecăreia dintre etapele dezvoltării timpurii [24]. Dezvoltarea morală a copiilor și a adolescenților este puternic impactată de modelele de conduită pe care le oferă adulții semnificativi din rețeaua socială. Prin inducția sistematică, modelarea, încurajările și suportul din partea acestora, copiii și adolescenții internalizează treptat modele pozitive și devin capabili să realizeze alegeri responsabile pentru ei înșiși și pentru ceilalți. Pentru aceasta, este nevoie de un climat familial democratic, bazat pe încredere, suport mutual și stimulare continuă. De asemenea, dezvoltarea în plan moral implică cultivarea conștiinței individuale, a abilității pentru raționamente morale, a empatiei și a altruismului [10].

S-a argumentat că dezorientarea morală (declinul standardelor morale), problemele de natură socială, deprecierea sănătății mintale a populației generale și decăderea umanității în general se datorează, în parte, pierderii valorilor religioase autentice, prin înflorirea secularismului și declinul religiei organizate [15, 23]. Pentru creștinii autentici, binele moral este inseparabil de Dumnezeu. Aceștia cunosc, respectă și valorizează poruncile lui Dumnezeu și știu că împlinirea existențială înseamnă să trăiești în armonie cu propria persoană, ceilalți, natura înconjurătoare și cu Dumnezeu [26]. Orientarea spre spiritualitate și religiozitate, respectiv moralitatea au în comun faptul că pot contribui la o autentică creștere spirituală, prin construirea unui sistem coerent și consistent de credințe și valori spirituale, religioase, morale și etice. Aceste valori pot ajuta ființa umană să acceseze procesul complex al autoactualizării, adică al perfecționării în acord cu potențialul de care dispune și al devenirii de sine.

CONCLUZII

În domeniul psihologiei dezvoltării, gândirea morală și comportamentele orientate spre integrarea moralei prescrisă socio-cultural au devenit teme de studiu distincte. Cercetătorii au integrat treptat reflecțiile filosofice despre statutul ontologic al ființei umane, lucrările din domeniul eticii, precum și achizițiile din domeniul dezvoltării cognitive timpurii. Studiile de pionerat realizate de către J. Piaget și L. Kohlberg au oferit o amplă perspectivă constructivistă asupra înțelegerii procesului dezvoltării timpurii a judecăților morale și învățării comportamentelor orientate către promovarea dreptății, corectitudinii, prosocialității, empatiei, altruismului și a responsabilității față de propria persoană și față de ceilalți.

Astăzi, universul conceptual și jargonul terminologic din domeniul dezvoltării morale ne permit să realizăm o varietate de conexiuni interdisciplinare. În afară de conceptele clasice referitoare la judecata morală, conștiință morală sau comportament moral, literatura din domeniu utilizează o paletă largă de fațete ale profilului dezvoltării morale a unei persoane, care pot fi operaționalizate în scopuri de cercetare științifică sau în practica educației morale, precum sensibilitate morală, motivație morală, caracter moral sau competență morală. Toate aceste domenii de interes trebuie valorificate în proiectarea și realizarea educației morale – o direcție pe care din ce în ce mai mulți specialiști o evidențiază ca fiind esențială pentru prevenirea riscului destabilizării și al dezorganizării societății umane. În același timp, omul contemporan are nevoie de o educație religioasă și spirituală, deoarece

moralitatea, religia și spiritualitatea reprezintă dimensiuni inseparabile ale condiției umane.

BIBLIOGRAFIE:

1. CALLO T. Pedagogia practică a atitudinilor. Chișinău: Editura Litera, 2014, 240 p.
2. CUCOS C. Pedagogie. Iași: Editura Polirom, 2000, 230 p.
3. CUZNEȚOV L. Educație prin optim axiologic. Teorie și practică. Chișinău: Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”, 2010, 159 p.
4. ELIADE M. Nostalgia originilor. Istorie și semnificație în religie (trad.). București: Editura Humanitas, 1994, 271 p.
5. HUSZAR T. Morala și societatea (trad.). București: Editura Politică, 1967, 283 p.
6. PIAGET J. Judecata morală la copil (trad.). București: Editura Didactică și Pedagogică, 1980, 256 p.
7. SILISTRARU N. Valoarea morală a pedagogiei populare moldovenesti. Chișinău: Editura Hyperion, 1992.
8. SMETANA J. G., TURIEL E. Dezvoltarea morală în adolescență. În: Adams G. R., Berzonsky M. D. (Coord.). Psihologia adolescenței. Manualul Blackwell (trad.). Iași: Editura Polirom, 2009, p. 283-300.
9. TEODORESCU S. Morală. În: Șchiopu U. (Coord.), Dicționar de psihologie. București: Editura Babel, 1997, p. 461-463.
10. BERKOWITZ M. W., Grych J. H. Fostering goodness: Teaching parents to facilitate children's moral development. În: Journal of Moral Education, 1998, vol. 27, nr. 3, p 371-391.
11. DAMON W. The Moral Child:

Nurturing Children's Natural Moral Growth. New York: The Free Press, 1990, 184 p.

12. FUSS P. Conscience. În: *Ethics*, 1964, vol. 74, nr. 2, p. 111-120.

13. GILLIGAN C. In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982, 184 p.

14. JUNG C. G. Psychology and Religion: West and East. New York: Bollingen Foundation Inc., 1958, 699 p.

15. KOENIG H. G., McCullough M. E., LARSON D. B. Handbook of Religion and Health. New York: Oxford University Press, 2001, 712 p.

16. KOHLBERG L. Essays on Moral Development (Vol. 1: The Philosophy of Moral Development). San Francisco, CA: Harper & Row, 1981, 441 p.

17. LIND G. How to Teach Morality: Promoting Deliberation and Discussion, Reducing Violence and Deceit. Berlin: Logos, 2016, 200 p.

18. LISZKA J. J. Moral Competence: An Integrated Approach to the Study of Ethics (2nd ed.). London: Prentice Hall, Inc., 2002, 448 p.

19. MA H. K. Moral competence as a positive youth development construct: A conceptual review. În: *The Scientific World Journal*, 2012, vol. 1, nr. 1, p. 1-8.

20. MCCRAE R. R. Mainstream personality psychology and the study of religion. În: *Journal of Personality*, 1999, vol. 67, nr. 6, p. 1208-1212.

21. MCGUIRE M. On conscience. În:

Journal of Philosophy, 1963, vol. 60, nr. 10, p. 253-263.

22. NEGRU O., HARAGĂȘ C., MUSTEA A. How private is the relation with God? Religiosity and family religious socialization in Romanian emerging adults. În: *Journal of Adolescence Research*, 2014, vol. 29, nr. 3, p. 380-406.

23. NOVAK M. No One Sees God: The Dark Night of Atheists and Believers. New York: Doubleday, 2008, 310 p.

24. NUCCI L. P. Education in the Moral Domain. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2001, 242 p.

25. ROCCAS S. și al. The Big Five Personality factors and personal values. În: *Personality and Social Psychology Bulletin*, 2002, vol. 28, nr. 6, p. 789-801.

26. SANTI E.-A. The role of religious education in the moral development of preschoolers. În: *Romanian Journal of School Psychology*, 2015, vol. 8, nr. 15, p. 62-72.

27. SORABJI R. *Moral Conscience Through the Ages: Fifth Century BCE to the Present*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 2014, 240 p.

28. SWAN K., VALLIER K. The normative significance of conscience. În: *Journal of Ethics & Social Philosophy*, 2012, vol. 6, nr. 3, p. 1-21.

29. WALSH F. Religion and spirituality in couple and family relations. În: Bray J. H., Stanton M. (Eds.). *The Wiley-Blackwell Handbook of Family Psychology*. Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2009, p. 600-612.

Primit la redacție 11.11.2019